Три дні і три ночі сидів Петро Чабан у темній коморі, замкнений, без їжі і без води. Сидів і слухав, і здавалося йому, що багато разів одчинялися двері і німці неначе виводили його у двір і після жорстоких катувань кидали мертвого до ями.

У ямі вже гнила не одна сотня розстріляних селян і поранених бійців, що не встигли відійти з армією на схід. Яма була недалеко од комори, і Чабан чув усе, що робилося біля неї за оці три дні.

З кожним пострілом він падав у цю чяму, і кожний раз душа його підносилася з ями вгору, як огненная птиця —орел чи голуб, що їх бачив він колись у церкві, золотих, на царських вратах.

Птиця пролітала над землею і розносила його гнів на всі чотири сторони. Вона билась крилами в кожне вікно, в кожні убогі двері, де надія боролася з розпачем у скорбних серцях, де шкреблися у двері голод, і рабство, і безславне вимирання. А далі вона підносилася ще вище, так високо, що у неї починало дзвеніти в ушах, і тоді Чабан бачив усю неначе землю.

Земля була хвора. Вона ніби влетіла в якусь криваву туманність і занедужала. Розмах смерті був такий велетенський, що Чабанові на одну мить його власна смерть,

і катування, і все, все здалося таким маленьким, що він навіть трохи усміхнувся і розплющив очі. Щось стукало. Прочинились двері. В комору хлинув потік такого свіжого теплого жовтневого повітря, що у Чабана закрутилося в голові. Коли його виводили у двір, він спіткнувся на порозі і трохи не впав.

— Ти єсть командир партизанського загону, що почав діяти в цьому районі?— спитав його втомлений німецький офіцер.— Ти знищив двісті сорок наших офіцерів і солдатів?

— Так. Я син українського трудового народу, комуніст Петро Чабан, сорока двох років, командир партизанського загону. Нищення солдатів і офіцерів — це моя робота,— од-повів Чабан і подивився навколо. Як дивно перемінилося село. Як померкло воно, немов хто притрусив його сірим попелом. Неначе отрута розлилась по ньому і отруїла все.

Недалеко на майдані Петро побачив шибеницю. На ній висіло четверо селян, і він одразу пізнав їх. Висіли Ткач Василь, Нечипорук Оксентій, Левко Сербии, Купріян Шу-мило. П'ята петля була вільна. Коло шибениці півколом стояли селяни, здебільшого жінки. Вони були нерухомі, мов чари, наповнені вщерть горем. Горя було багато більше, ніж могло вміститися в них, і горе розлилося скрізь по селу. Ніхто не плакав, ні одна душа.

— Оце і все, що я рішив сказати.

— Добре. Ще дві коротенькі одповіді, і ти вільний,— сказав втомлений офіцер, кивнувши головою до петлі.— Отже, де ховаються твої партизани і де закопано зброю червоних?

— Не скажу.

Офіцер підвівся і підійшов до Чабана.

— Слухай. Я припускаю, що ти сильна людина. Я бачу в твоїх очах презирство до смерті. Але війна є війна. В даній ситуації немає нічого в світі, що дало б тобі хоч найменшу підставу так одповідати. Ти не європейська людина. Ти розумієш?

— Так.

— Не дратуй мене. Скажи і вмирай мерщій.

— Не скажу.

— Слухай, я не хочу кричати на тебе чи бити тебе зараз, хоч це і входить до моїх обов'язків. Я втомився від цього сьогодні. Як кажуть, всяка робота має свою скуку. Я апелюю до твого розсудку.

— Петро!!!— гукнула одчайдушним голосом тітка Левчи-ха з жіночого натовпу.

— Чуєш, навіть люди просять,— скривився офіцер. Посміхнувся по-своєму і Чабан. Вони глянули один одному в очі, і кожний зрозумів посмішку другого.

Ні, не просила Левчиха. Чабан одразу зрозумів її голос. Вона заклинала. В цей одчайдушний жалібний крик, в одне слово, в один звук його імені, в оцей материнський одвічний стогін вмістилася, як в тісну клітку, вся її жіноча доля.

"Терпи, не піддавайся. Перенеси всі муки, що впали на тебе. Прийми всі страждання, як приймали колись твої прадіди запорожці на палях, сміючись ворогу в лице. Будь мужнім, щоб не зневажали живі твого імені, щоб славили тебе, брата товариша. Мовчи, така вже нещаслива земля наша".

Чабан не зводив з офіцера очей.

— Я мовчатиму.

— Я вже бачу,— сказав офіцер тихим голосом.— Ну, що ж. Тоді до завтра, до ранку. Я мушу одпочити і мати свіжий гумор. А завтра, як каже ваша приказка: ой хоч крикни — не докрикнеш, ой хоч свисни — не досвиснеш. Я недаром довго вивчав твою мову.

— Ну, це ще хтозна,— сказав Чабан.

— Помовч. Завтра я сам виколю тобі очі і пообрубую руки й ноги. Потім я виріжу тобі язика і велику зірку на грудях.

— А для чого? Що ви цим хочете доказати? Нащо вам моя зірка, і язик, і вирвані очі? Нащо вони вам? Вам же потрібна тільки моя смерть.

Чабан аж потягся увесь до офіцера. Він вдивлявся пильно офіцеру в сірі водянисті очі, в зморшки на лобі й на губах. Він хотів проникнути в його страшну таємничу душу. Він ніколи не думав, що на світі можуть бути отакі люди.

— Вам же потрібна тільки моя смерть!

— Звичайна смерть — це примітив,— сказав офіцер і витяг з кишені записну книжку. Він любив записувати мислі, які він вважав достойними історії свого народу.

— Нащо? Я романтик війни. Ти цього не розумієш. І я це кажу, власне, зовсім і не тобі навіть. Я занотовую свої думки уголос. Так... Сьогодні, хто пройшов по Європі, той дещо пережив, той жив, розумієш, жив!..— офіцерова рука забігала швидко-швидко по книзі мемуарів.— Якщо під життям розуміти наше фаустівське настановлення — хотіти все знати, все пережити1, все, що коротке, як мить, людське життя може дати в розумінні великого чи огидного, як оця і ота шибениця, доброго чи злого, високого чи мізерного... Але це філософія,— закінчив писати офіцер і подивився на Чабана.— Ти розумієш?

— Іди ти к такій матері, чорт би твою душу забрав,— сказав Чабан і одвернувся. Коло шибениць стояли, чекаючи на його смертну кару, нещасні його люди.

— Так,— сказав офіцер, ніби не почувши Чабана.— А перед тим я накажу зґвалтувати твою жінку, щоб ти побачив свою особисту ганьбу. Сам я, бач, не люблю жінок. Я живу

:І куклою. Я уб'ю твоїх дітей, щоб не осталось од тебе сліду на землі, бо ця земля вже наша. Потім тебе повісить твій колишній сусіда. Він давно про це мріяв у Сибіру.

Чабан оглянувся. У нього за спиною стояв, як привид, куркуль Максим Заброда. Звідки він узявся? Чабану показалось, що він аж похитнувся. На одну мить він побачив свій останній день. У нього висохло в роті, і він через силу облизав губи. Заброда зблід увесь і теж важко дихав. Офіцер був явно вдоволений зустріччю сусідів. Він був досвідченим і тонким фахівцем.

— Ти партизан. Я не повинен обійтися з тобою просто. Я маю свій престиж, а ти сильний клієнт. О, я тебе вже бачу в процесі!— і офіцер раптом так блиснув холодними очима, що Чабан аж здригнувся.

— Сьогодні він переночує в таборі за дротом,— наказав він по-иімецьки своїй команді.— Нехай трохи вночі померзне, бо завтра йому буде жарко.

І офіцер пішов.

— Стій, куди пішов!— сказав раптом Чабан тоном наказу.

Офіцер спинився, мимоволі піддавшись його владному тону.

— Те, що ти сказав, є паскудство, недостойне людини. Нелюдська смерть — це єдине, що ти можеш зробити зі мною. Це твій мертвяцький фах. Але душа моя вільна од тебе. її ти нічим не порубаєш і очей їй не виколеш. Ти мене лякаєш моїм завтрашнім днем. Так от завтра ж, як і сьогодні, запиши собі в книгу: ой хоч крикни — не докрикнеш, ой хоч свисни — не досвиснеш. Я сміюся з тебе!— Останні слова Чабан викрикнув голосно, щоб усім було чути, аби хоч трохи підтримати дух людей, що стояли навколо його петлі.

— Прошу без агітації,— гидливо зморщився офіцер і підійшов близько до Чабана.— Боже, як ви мені всі огидли! Як я ненавиджу і не хочу бачити вас Ах, що б я дав, аби скоріш вибратися з вашої цієї країни смерті!

— Не виберешся,— сказав Чабан просто. Він переміг офіцера і заспокоївся.

— Даремно набиваєшся на кулю,— спохватився офіцер — Завтра вмреш так, як я сказав.

І пішов до хати.

Коло шосейної дороги, за селом, там, де колись брали з-під кручі на дорогу пісок, у проваллі розташувавсь великий табір полонених. Його було обнесено високими новими стовпами і обкручено колючим дротом. Над проваллям і по кутках стояла міцна варта. Всяка спроба не то що втекти, а навіть доторкнутися до дроту каралася вірною смертю через автомат.

Тисячі людей, позбавлених зброї і закону, умирали в цьому таборі невольниками на своїй розтоптаній землі. Вони були напівголі і босі, і такі брудні й виснажені горем утрат, і холодом, і брудом, і кричущим голодом, що здавалися самі собі і не людьми вже, а якимсь небаченим витвором хворобливої уяви, якимсь символом недолі й занепаду. Вони умирали щодня і щоночі сотнями од голоду і ран, передаючи живим останні поклони і прощання своїми білими губами, і мертві лежали серед живих, і живі не плакали над мертвими, бо хотіли їсти, їсти, їсти.

Трудно знайти словесні фарби, якими можна було б змалювати картину цих таборів, і прошумлять, може, довгі літа, поки народиться новий Данте2 і витворить своїм генієм, при-умноженим нечуваним множеством людського горя, нову "Божественну комедію" для

прийдешніх поколінь як величний спогад про дорогу ціну, що заплатив народ наш, коли на його широких полях вирішувалася доля людства.

Сьогодні Дантовому пеклу пощастило. Удень приїжджали з Берліна кінооператори. Полоненим кинули з кручі дохлих коней, і вони рвали їх зубами на шмаття, і глитали, і кусали кінські кості,— таким сильним був голод молодих шлунків. Оператори фільмували цю годівлю привидів, щоб увесь німецький світ бачив, всі німкені і німкенята, які погані і гидкі люди, що проти них імперія підняла свій меч.

Вечоріло. Невольники позалазили в нори і ляскали зубами од холоду. Під осіннім холодним небом табір здавався великим кладовищем розритих могил, де лежали на дні живі небіжчики.

З одної могили тихо підносилася вгору пісня про горе, і не про людське, цур йому, гіркому та некрасивому, а про горе чайки-небоги, що давно-давно колись вивела була чаєнят при битій дорозі.

Про далекі чумацькі шляхи і про веселих, безжурних ніби чумаків, що все співали собі, за волами йдучи, та й зігнали чайку, чаєнят забрали. Як билася чайка об дорогу, як припадала вона до сирої землі, як жалібно благала співців подорожніх: "Ой верніть мені чаєнята, я їх рідна мати".

Лунали постріли вартових і роздирали пісню автоматами. Над табором стояв солодкуватий сморід і великий невимовний смуток.

За колючим дротом сидів Чабан і плакав.

Хто завтра крикне йому —"чую"?З Хто підтримає його добрим словом, коли біль вийде з берегів, вирветься лавою з вулкана і почне заливати світ, коли впаде його дух і треба буде крикнути востаннє —"не забудьте!"? А село затулить очі од жалю і страху. Чи одпразнує він

завтра достойно своє страшне свято? Колись в дитинстві страшний суд уявлявся йому теж як свято.

На темне небо повиходили зорі.

Чабан подивився вгору. Небо було велике, урочисте, вічне. Далекі зорі освітлювали його холодним байдужим світлом. Почуття вічності і безмежності світу спустошило його трудну душу і трохи заспокоїло.

"Що смерть моя і смерть моїх— дітей?— думав Чабан.— І що мої мізерні муки, коли зникають в небуття тисячі наших людей? Гинуть родини, гинуть роди без числа і краю".

Чабан опустив голову і почав торкати й гладити свої руки й ноги.

"Які в мене гарні, сильні ноги й руки! Скільки хліба упорали вони, скільки сіна викосили і скидали в стоги, скільки людей нагодували, скільки походів пройшли..."

Він затуляв руками очі і, дивлячись на зорі, знов розтуляв їх, як вони бачать і як не бачать, як бути сліпим. Він готувався до завтрашнього дня, немов борець до нечуваного змагання.

— Не діждеш, офіцере, почути мій голос! Не діждеш... Він так зціпив свої щелепи, що в нього затріщало у вухах,

і він насилу розняв їх.

"А може, визволять партизани?"— подумав він і навіть почав вдивлятися за дріт у лози, чи не йдуть, буває, його хлопці.

Ні, не визволять його партизани. Далеко вони за річкою, в нетрях і байраках. Багато німців ночує сьогодні в селі.

Колись, може, вночі у лозах розкажуть їм, як умирав їхній ватаг, як презрів він свою смерть, щоб не забули вони його, поки й житимуть, і одплатили ворогу щедрою рукою.

Він був їхнім ватагом з дитячих років, коли вони ще пасли гусей, потім телят, потім перейшли в кінський клас і стали ходити на вулицю. Вже тоді всі підкорялися його особливій вдачі.

Він ловив колись з ними рибу. Він став згадувати рибну ловлю, і його раптом занудило. Голод знову накинувся на нього, мов дикий звір, і вчепився йому в живіт і в горло.

Як хочеться їсти, як хочеться їсти. Дайте їсти. Принесіть хто-небудь хоч скориночку.

— Петре... Петре!..— неначе почувся йому здалека жіночий гук.

Чабан підвівся і став прислухатись.

— Петре... це ти, Петре? Я принесла тобі їсти! Хліба, картоплі і гниличок...

Він пізнав голос Левчихи. Вона притаїлася десь у кущах і тихо-тихо гукала.

— Я зараз покладу коло дроту і втечу. А ти забери та нікому не давай, наїдайся, чуєш? А ранком доїси, дужчий будеш, чуєш?

— Чую,— глухо відповів Петро.

— Дивись, я біжу,— тихо погукала Левчиха і вибігла з кущів просто до нього.

Прогримів постріл — р-р-р...

— Ай!— неначе злякалась Левчиха й швиденько упала мертва в пісок. Вузлик пролетів з розгону трохи вперед і впав коло дроту. І дающа права рука її теж простяглася з розгону вперед і поникла.

Чабан припав до землі і швидко поліз до дроту. З усієї сили він простяг руку до хліба і... не дістав.

— Тітко,— прошепотів він, хватаючи пальцями пісок. Левчиха не обізвалась. Вона лежала маленька і чепурна

у святковій одежі. На ній була чиста сорочка, яку вона давно вже тримала у скрині про смерть, і старовинна довга безрукавка, і нова спідниця чорна у синіх дрібних квіточках. На шиї навіть низочка дрібного коралового намиста з дукачем ще з дівочих літ. Вона немов передчувала свою смерть. Вічний покій вже розливався по її чолу. Воно ніби світилося у присмерку.

Не вернемось, чайко, ти матінко наша.

З'їли твоїх чаєняток, добра була каша.

Розносився з ями над табором тихий чумацький реквієм. Невмирущий голос сивих століть лунав у темряві над терновими дротами. Уже нічого і не просив він, не докоряв, не проклинав. Була в ньому вже одна примиреність з невблаганним бігом часу і очищений, настояний на сухих квітах давнини прозорий сум.

Над мертвою Левчихою стояв начальник служби порядку Максим Заброда з жовто-блакитною пов'язкою на рукаві. На грудях, на ремені, блищав у нього автомат. Чабан устав, і вони зразу впізнали один одного.

— Гарно співає недоля,— тихо сказав Заброда.— По собі знаю. Співав і я оце на Соловках4 ночами, ой як співав! Де той і голос брався. Було, всі люди плачуть, а часом і сторожа.

Заброда переступив через труп Левчихи і підійшов до дроту

— Сьогодні б не мішало затягти й тобі що-небудь, га? Прийшов послухати. Заспівай що-небудь, чуєш?

З-під насуплених густих брів дивились на Чабана важкі Забродині очі. Вони аж світились неначе зсередини. Через них пробивалося полум'я розлютованої цілою чвертю століття Забродиної темної душі.

— Подай хліб.— сказав Чабан і ступив крок уперед.

— Гальт!.. Покушать захотілось? Давно пора чогось там перед смертю.

— Це ти вбив?— глухим голосом тихо спитав Чабан.

— Кого?— Заброда оглянувся.— А, Левчиха... Та що Левчиха? Мені тебе ось жалько. А доведеться завтра, як у вас говорять, виконати офіцерський план. Ой болітиме, Петре! Зірвуться з твого язика і партизани, і зброя, та буде пізно. Жалько.

— Не треба мені твого жалю.

— Така душа в мене. Ненависть моя до тебе, Петре, стара, як старі пранці, а от прийшов твій смертний час — жалько... Мо, щось придумаєм, га? Скажи, де партизани й зброя?

Заброда близько-близько заглянув Чабану в очі. Чабан зціпив зуби:

— Іди од мене, сатана. Іди погавкай офіцеру, що на мені землі не заробиш. Онде він стоїть під деревом, я бачу. Іди!..

— Ну що ж, вічна тобі пам'ять за таку вдачу. А я, дурний, подумав був...

— Що подумав?5 Заробить на партизанах? Іуда!

— Еге. Христос найшовся. Я вже заробив і так немало на Соловках. Хто мене туди загнав з батьком, з родом?! Хто?!

Заброда підняв кулак і весь затрусився.

— Зводив ти зі мною рахунки, Чабанюго. Тепер я з тобою, по-своєму зведу. Ось завтра буде мій ювілей! Зап'єм совіцьку владу і Левчиху... Бач, паскуда, прибралась, мов на паску!

— Не смій так говорити про неї, чуєш!— розгнівався Чабан.— Не смій! Вона свята!

— Хто? Ти думаєш, не знаю, де її сини? У лозах у тебе Заброда кинув на пісок автомат і підійшов до самого

Дроту.

— У... ти.... боїшся?— прохрипів Чабан.

— Хто-о?...

Далі вони не витримали і зчепилися, схопивши один одного за руки через дріт. Вони почали ламати один одному руки і пальці. Потім вони обнялися і довго душили один одного через дріт.

— Тихо, не хропи! Тихо!..

— Тихо! Чуєш?!

Довго говорили вони на колючому дроті. Говорили про владу, про землю. Говорили про куркулів, про заслання, пре* страждання на чужині, про голод, про смерть, про зради.

Вони плювали один одному в очі Сибіром, і стражданням, і голодом, і смертю. Вони плювали один одному в лице Гітле-ром, німецькими пожежами, шибеницями, рабством і шаленою ненавистю до Гітлера усього світу. Ненависть розбушувалася в їхніх полум'яних душах і виривалася з них страшними вибухами одна проти одної.

Вони били один одного тяжкими ржавими обломками своєї тяжкої історії, і обидва стогнали від ударів. Вони шипіли, як змії, один одному в розкриті роти, про Богдана, про Мазепу6, про царів, про Петлюру і Гітлера, і рвали, хто що ненавидів, і топтали ногами.

Вони то відходили один від одного, то сходилися зовсім близько, і промовляли один до одного, і знову хапали один одного, і вдивлялися один одному в блиск очей і зубів у темряві Вони давили один одного і притискали груди і голови до дроту, і колючий дріт вгрузав у їхні чола, і кров стікала з них, і ненависть, і пристрасть.

— Тихо, тихо...

Вони вже не могли розійтися. Вони м'яли один одного і ненавиділи пошепки в осінній нічній тиші, щоб ніхто не підійшов.

Вони говорили про Москву, і коли Заброда сказав," що Москва вже впала і Радянська влада загинула, Чабан з усієї сили ударив Заброду кулаком у лоб так, що іскри полетіли з нього, як з труби.

— Брешеш!

— Не брешу... Сам чув по радіо... Пусти!

— Бреше ваше собаче радіо... Чуєш, кажи, що ти брешеш? Кажи, бо я тобі зараз голову одкушу!

— Пусти!.. Ай!..

— Не пущу! Подай мені хліб! Подай мені хліб, кажу тобі!— хрипів Чабан.

— Не подам... Тихо...

Вони говорили то тихо й поволі, ніби нехотя, утомившись, і тоді слова виривались з їх уст, як одинокі постріли, то раптом, коли гострота антагонізму починала знову роздирати їхні гарячі душі, вони розстрілювали один одного в упор шаленими ураганами словесного вогню. Тоді слова вилітали з їхніх уст з швидкістю надзвичайною. Слова часто стикались по дорозі, збивалися в кучі, трощили один одного і, розриваючись, розліталися в шмаття, в зойк, в хрип, в харчання, в хекання.

Тоді піна закипала у них на білих губах і бризки вилітали з уст і здавалися іноді іскрами, як у розлютованих драконів.

— Пусти мене!

— Пусти! Ай! ай! ай! а...

Часом вони з високих верховин свого двобою падали, очевидно од великої втоми, до звичайних образ. Коли хвилинний вітер здував з їхніх

уст полум'я пристрасті, вони димили один на одного гидкими брутальними лайками.

— Пусти... твоїй матері! Пусти, не души мене. Пусти, ну, жидівський батько! Злидень!

— А... німецький пес. Лакиза німецька. Ай... Пусти!..

— Ага, просиш, гаде?.. Ось завтра повитягаємо з тебе жили. Наріжемо зірок з твоєї клятої шкіри.

— Ріжте, чорт вашу душу бери.

— Хрустітимуть кістки твоїх байстрюків. Сам буду різати. Чуєш? Упаду перед офіцером на коліна, випрошу. Сам!..

— Слухай, Іудо, нечиста сило! Невже тебе породила земля наша?

І Чабан відштовхнув Заброду.

Всього народила родюча земля українська. Добре і щедро угноєно її вже з давніх-давен. Багато лицарів і сіятелів орали її списами і ралами. Багато нечисті угноювало її гноєм і смітило сміттям. Багата і трудна душа народна. А люди...

Буде тепер їх по горах, по долинах, ой буде ж тепер їх по чужих по країнах...7

— Що ж ви наробили, німецькі запроданці?— сказав Чабан, коли Заброда підвівся і знову підійшов до нього.— Звідки ви налетіли, чорні круки? Чуєш, темна сило? Все одно ж пропаде ваш Гітлер. Дарма, що я загину. Не страшно мені смерті. Чуєш? Та страшно мені, коли подумаю,

де ж погниють кості обдурених Гітлером бідних селюків наших? У яких Африках, в яких Скандінавіях? У яких пісках та в чиїх морях?

Заброда схопив Петра за руку.

— У... Пусти, не крути руку, німецький раб!

— Хто раб? Я раб?

— Ти. А ти думав, хто ти?

— Я...

— Ага! Плачеш?

— Я не плачу. Сам ти плачеш, гаде. Ти чого плачеш? Оплакуєш долю, проклятий?..

— Пусти мене. Я не хочу говорити з тобою,— сказав Чабан.— Облиш мене одного. Я хочу перед смертю трохи подумати. Іди. Я хочу очиститись од твого дотику. Я народний партизан, чуєш? А ти аертвяк. Мертвий ти!

Чабан подивився на Левчиху.

— Подай мені хліб, чуєш! Хліб подай! Я його не буду їсти. Я поцілую його!

— Не подам!!!— осатанів Заброда і почав шалено топтати .вузлик з чорним хлібом і мертву Левчишину руку^

Чабан неначе скаменів увесь. Він побачив свою смерть. Ось вона — топчеться зовсім близько, люта, невблаганна. І стрепенулася у Чабані

надлюдська жадоба життя. З широких українських степів, з ярів і темних байраків повіяло на нього смалятиною історії, головешками, димом і кривавою парою.

Пристрасть боротьби і помсти, вся воля, весь розум спалахнули в ньому з такою страшною силою, що він в одну мить ніби возвівся в якусь надзвичайну ступінь, близьку до вибуху.

— Стій, собако!— прохрипів він і страшно блиснув очима. Заброда спинився.

— Га?.. Ага!..— несамовито агакнув він, роззявивши рота, і повернувся до Чабана.

І кинулись вони на дріт іще раз, уже мовчки, ударились грудьми, обнялися, і ось тут тільки Заброда відчув, що він загинув. Це був уже не той Чабан. Немов залізними обценьками вчепився він в Заброду, обняв його, зірвав з землі, підняв, тяжко хекнув, з усієї сили шарпонув на себе і притис горлянкою до дроту.

Порвався дріт. Тоді, вхопившись голою рукою за порвану дротину, Чабан крутнув її навколо Заброди і зав'язав йому на жилуватій шиї смертний вузол.

Потім він кинувся на дріт, мов лев. Залізні колючки впивалися йому в босі ноги, в руки, в груди. Вони рвали і роздирали в шмаття його шкіру, але він не помічав уже нічого.

Він вирвався на свободу.

— Гальт!— гавкнув з-під дерева офіцер і, витягаючи поспішно з дерев'яної коробки маузера, кинувся до Чабана. Він не сподівавсь такого повороту дії. Чабан стояв уже на загороді.

— Гальт!— гукнув він ще раз уже коло самого дроту і прострелив Чабанове обличчя майже впритул. Стріляти вдруге вже йому не судилось. Блискавичним стрибком Чабан насів його зверху і вбив одним ударом кулака у вухо. Удар був такий страшний, що офіцер умер в одну мить. Але Чабан уже не міг спинитися. Він виплюнув офіцеру в лице десяток своїх зубів і бив його по мертвій голові з такою нелюдською силою, що кості поламалися на пальцях у суглобах.

— Ой хоч крикни — не докрикнеш... Не докрикнеш... не докрикнеш...

Заторохтіли постріли. Тоді Чабан схопив Забродин автомат і випроставсь, увесь у крові, гарячий і натхненний:

— Гей! Піднімайтесь, хто сильний та дужий! Гей, хто жити хоче, вилізай з могил! Вставайте, гей!

— Гальт!— кричали німці з вартівні.

— Розгинайте спини! Ламайте дроти!

Гальт! Гальт!

— Ура-а-а!— загриміло в таборі.

— Вперед, брати! Ура-а-а!

І вилізло з могил, з печер, із ям усе, що було за дротом, все розігнулось, встало і ринулось на дротяний паркан з такою силою, що він упав і вгруз в пісок під тисячами ніг в одну хвилину.

— Свобода!

Уже передні лави досягали кущів. Вже дехто думав, що врятувалися всі, коли ж ударили з кущів фашисти з десятка автоматів у саму гущавину людську. Багато людей покотилося додолу, застогнало. Дехто у темряві спинивсь.

— Не спиняйтесь, не спиняйтесь, бо пропали всі! Ні кроку назад!— гримав Чабан.— Слуха-а-ай!

Такого ще не бачив ні український місяць, ані зорі. Чабан був натхненний, мов пророк. Його вже ніщо не брало. Він один знищив половину німецьких автоматників. Коли в нього вийшли набої, він бив їх автоматом, мов булавою, і вбивав з одного удару. Для нього ніби не існувала темрява. Він бачив усіх і все. Він виводив людей за Десну, туди, де було заховано зброю.

— Ні кроку назад! Вперед, за мною, вперед! Устилаючи дорогу трупами, кинулись за Чабаном кущами

в лози оточенці.

Ніхто не відступив, ні одна душа, так хотілось жити. Так хотілось жити, що вода закипіла в Десні, коли кинулись її перепливати люди.

Плигали з кручі в Десну навіть ті, що зроду не плавали, і, не уміючи, перепливали, перелізали Десну, дивуючись своїй надзвичайній владі над водою. Тільки деякі, у кого од голоду не вистачило сили чи пристрасті, чи хто був поранений, ті не змогли подолати свого невміння плавати. Вони загинули у чистій деснянській воді, не помічаючи, що вони тонуть.

Та і в останню рокову мить їм ще здавалося, що линуть вони на свободу, і радість звільнення не покидала їх до самої-самісінької смерті.

І тільки де-не-де виринала з Десни трудяща рука, ніби посилаючи живим свій останній привіт:

— Прощайте, товариші! Випливайте на берег! Випливайте, брати, та добре пометіться за Вітчизну! Та будьте щасливі, та неодмінно ж будьте щасливі... Потопаю...

І зникала трудяща рука в сивій воді, потопала.

А Чабан Петро з братами гуляє й нині над Десною, щоб же був здоровий, і сіє смерть німецьким окупантам українською щедрою рукою.

1942